

مطالعه و بررسی نقوش سکه‌های ساتراپ‌های دوره هخامنشی

فرزاد فیضی^۱، مه‌ران منتشری^۲، مه‌ری محمدی لورون^۳

^۱دانش آموخته کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل

^۲دانش آموخته کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل

^۳دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل

FarzadFeyzi50@yahoo.com

چکیده

سکه‌ها منابع مصور و معتبری از قرون و زمان‌های گذشته هستند که مطالعه‌ی آنها می‌تواند به روشن شدن بخش‌های تاریک تاریخ گذشتگان کمک شایان توجهی کند. سکه‌ها در زمان‌های گذشته نقش رسانه‌ای داشته‌اند و مطالعه نقوش روی آن‌ها در شناخت ادیان و مذاهب و اساطیر باستانی، هنر، آداب و رسوم، البسه، جنگ افزارها و ... ملت‌های مختلف نقش بسیار مهمی دارد. با اینکه اهالی کشور لیدی اولین قوم ضرب کننده‌ی مسکوکات بودند اما افتخار ضرب سکه به صورت گسترده و نهادینه به نام هخامنشیان ثبت شده است. سکه‌های هخامنشی مدرک گرانبهایی از تاریخ، فرهنگ، هنر و مذهب ایران باستان به شمار می‌روند. مهم‌ترین سکه‌های دوره هخامنشی پس از سکه‌های شاهی که از آن پادشاهان بود سکه‌هایی بودند که توسط ساتراپ‌ها (شهربان‌ها) در ایالات مختلف ضرب می‌شدند و در نقوش پشت و رویشان تفاوت‌های قابل توجهی با سکه‌های شاهی داشتند. مهم‌ترین نقوشی که بر روی سکه‌های ساتراپ‌ها نقش می‌گردید، تصویر ناوهای جنگی، نقوش قلاع و ... بود و در پشت سکه‌ها نقش شاه هخامنشی نقر می‌گردید. در طول دوره هخامنشی تعداد ساتراپ‌ها و جایگاه سیاسی آن‌ها دچار تغییرات مکرری شد که در بسیاری موارد می‌توان این تغییرات را بر روی سکه‌ها، کتیبه‌ها و ... مشاهده کرد. در این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی است و در آن از منابع کتابخانه‌ای و اسناد موزه‌ای استفاده شده است به مطالعه و بررسی نقوش سکه‌های ساتراپ‌های امپراتوری هخامنشی از قبیل استراتون اول و دوم، اورگوراس دوم، تیسافرن، باگواس، ممنون، داتم و ... پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: هخامنشی، سکه، ساتراپ، نقوش.

مقدمه

سکه در طول تاریخ علاوه بر نقش اصلی اش که تسهیل دادو ستدها بوده، ابزاری تبلیغاتی در دست حکومت‌ها نیز بوده است، سکه شناسی از جمله علمی است که می‌تواند دانشمندان را در بازشناسی رویدادهای تاریخی یاری رساند و جنبه‌های مختلفی از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری یک جامعه را در مقاطع مختلف تاریخی بازنمایاند. با بررسی سکه‌های کهن، به عنوان منابع دست اول تاریخی، می‌توان اندیشه‌ها و باورهای حاکمان و قدرتمندان را در مقاطع مختلف زمانی دریافت. بررسی سکه‌ها فوایدی بسیار برای دانشمندان عرصه‌های گوناگون در پی خواهد داشت، عرصه‌هایی چون تاریخ، باستان‌شناسی، کتیبه‌شناسی، زبان‌شناسی، فلزشناسی، متن‌شناسی، علوم اجتماعی، علوم سیاسی، اقتصاد و هنر. بررسی تحول تاریخ اوزان و مقیاس‌ها نیز ارتباطی تنگاتنگ با دانش سکه‌شناسی دارد. سکه‌ها بازگوکننده بسیاری از حقایق دهن شده در تاریخ اند. این آثار فلزی کوچک، سند معتبری بر رویدادهای دوران مختلف ایران هستند. گاهی بررسی و آگاهی از تصاویر حک شده بر روی سکه، می‌تواند به انتصاب سکه به شاه خاص یا دوره‌ای خاص یاری برساند. سکه‌های پیش از اسلام در ایران

موضوع مورد علاقه بسیاری از محققان برای مطالعه بوده است. از جمله "پوپ" در کتاب "سیری در هنر ایران" به معرفی و بررسی سکه های آن دوران پرداخته است. از بین محققین ایرانی بیش از همه "ملکزاده بیانی" مطالعه تخصصی خود را بر سکه های ایران متمرکز کرده است و در این زمینه کتاب ۲ جلدی "تاریخ سکه" را تالیف نموده است. در این پژوهش به معرفی و سکه های دوره ای پرداخته شده است که می توان آن را نخستین سکه های ایرانی به شمار آورد یعنی سکه های دوره هخامنشی، با بررسی این سکه ها ما می توانیم به قدرت اقتصادی دولت هخامنشی، وضعیت ساتراپ ها و مطالب دیگر و ... پی ببریم.

درست است که در تاریخ تمدن گفته شده لیدی اولین قوم ضرب کننده مسکوکات یک شکل و یکنواخت بوده اند، اما افتخار ضرب سکه به صورت گسترده نهادینه و نیز به نام هخامنشیان ثبت شده است و در این دوران بود که سکه، نظم انسجام مطلوبی را به اقتصاد و مبادلات بشری در دنیای آن زمان داد. در سال ۵۴۶ پ.م کوروش شهر سارد را تسخیر کرد و آخرین کوشش لیدی ها را درهم شکست و آن مملکت غنی و نواحی یونانی نشین ایونی را تحت سلطه خود درآورد و تشکیلات آنجا در هم فرو ریخته شد و از جمله ضرب سکه های کرزوس (که در آنجا ضرب می گردید) متوقف شد. برخی از محققان بر این باورند که در زمان کوروش و کمبوجیه به دلیل نداشتن فرصت و همچنین لشکرکشی و جنگ های متعدد سکه هایی از این دو شاه هخامنشی ضرب نشده است در حالی که برخی دیگر نیز بر این نظر خط بطلان می کشند و معتقدند که دو شاه کوروش و کمبوجیه دارای سکه هایی هستند و مستندات آن را بیان می کنند. از این رو بیشتر مورخین ضرب سکه را در ایران به داریوش بزرگ نسبت می دهند. در این پژوهش سعی شده است که علاوه بر معرفی و بررسی سکه های شاهان هخامنشی، سکه های ساتراپی هایی که حداقل در زمان هخامنشیان و هم دوره با شاهان هخامنشی بودند و اقدام به ضرب سکه کرده اند مورد بررسی و معرفی قرار گیرند. در این مجموعه در ابتدا به شرحی و مختصری درباره پیشینه سکه و علم سکه شناسی پرداخته شده است. در ادامه نیز نگارنده با روش بررسی و معرفی، کتابخانه و تا حدی که اجازه و فرصت شده از روش موزه ای به مباحث جالبی از جمله: سکه های هخامنشی و تقسیمات کلی آن، تصاویر کلی سکه های هخامنشی، نقش تاج شاهان هخامنشی بر روی سکه ها، شکل ضرب سکه در دوره هخامنشیان (سکه طلا، سکه نقره، سکه های محلی، سکه های ساتراپی ها و معرفی هر کدام) و در پایان این پژوهش که مهمترین بحث نیز می باشد به طور کامل و کلی به معرفی شاهان هخامنشی و سکه های ضرب شده توسط آنها همراه با تصویر و مستندسازی پرداخته شده است. همچنین در پایان به منظور فهم دقیق و آسانتر موضوع جدولی کلی از سکه های هخامنشی توسط نگارندگان طرح گردیده است.

روش تحقیق

در این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه ای و با رویکرد توصیفی - تحلیلی، ابتدا با نگاهی به پیشینه و تاریخچه سکه شناسی، سکه های دوره هخامنشی و نقوش و تصاویر آن ها مورد مطالعه قرار گرفته، در نهایت نقوش سکه های چند مورد از ساتراپی های دوره هخامنشی به صورت جزئی مورد مطالعه و بررسی قرار می گیرد.

۱- پیشینه سکه شناسی

سکه عبارت است از یک قطعه فلز به وزن معین که روی آن علامت رسمی دولت و یا حکومتی که عیار وزن آن را تعهد می کرد، منقوش شده است. روایات قدیمی و تاریخی در قسمت اختراع سکه و یا قدیمی ترین مملکتی که در آن برای اولین بار سکه ضرب شده مختلف است و علمای سکه شناسی مآخذ تحقیقات خود را نوشته های مورخان قرار داده و آنچه که با حقیقت منطبق و پسندیده تر به نظر می آید قبول کرده اند (بیانی، ۱۳۷۰، ۱۴).

قبل از پیدایش سکه، معاملات و روابط اقتصادی بین مردم و اقوام بر اساس مبادله جنسی و کالا به کالا (پایاپای) صورت می گرفت. نظام مبادله حتی بین مناطق بسیار دور از یکدیگر معمول بود، برای نمونه سنگ کهربا و شیشه سنگ صدها کیلومتر دورتر از محل اصلی شان به دست آمده اند (کرگز، ۱۳۸۷، ۱۳۷۰). در مبادله ی پایاپای، کالایی با کالایی دیگر یا خدمتی با خدمتی دیگر مبادله می شود. نبود معیاری مشخص برای ارزش گذاری در مبادله ی پایاپای سبب شد که به تدریج اشیایی ارزشمند به عنوان واحد مبادله به شمار آیند. این اشیا را که در واقع، پیش نمونه های پول های امروزی هستند، "پول ابتدایی" می نامند. برخی از اشیای ارزشمندی که در جوامع مختلف نقش پول ابتدایی را ایفا می کردند، عبارت بودند از: اشیای طبیعی چون انواع صدف، انواع مهره و انواع سنگ های قیمتی؛ خوردنی هایی چون برنج، تخم مرغ، چای، انواع غله و نمک؛ ابزارهایی چون بیل،

تیشه، کارد و میخ؛ جانورانی چون خوک و گاو؛ و گاه بخش هایی از بدن جانوران. چون پَر، پوست و عاج (MacDonald, 2002, 27).

پس از آن که آدمی فلز را شناخت و آن را استخراج کرد، از آن نیز به عنوان شیئی بالارزش در داد و ستدها استفاده کرد. از آن جا که در آغاز فلزات به گونه ای در نیامده بودند که به سهولت در گردش باشند، در هر معامله گیرنده باید وزن و خلوص فلز را، به خصوص اگر طلا یا نقره بود، به دقت می سنجید. شکل فلزی که در داد و ستدها مورد استفاده قرار می گرفت، بسیار متنوع بود. فلزات در اندازه های مختلف و به شکل های گوناگون چون انواع شمش، مفتول های باریک، میله های ضخیم، زیورآلاتی چون خلخال، دستبند و گردنبند و قطعات چهارگوش یا گرد مبادله می شدند (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۱، ۲). (تصویر ۱).

تصویر ۱. حلقه هایی از جنس نقره که به حلقه های مبادلاتی معروف هستند (کازمینی، ۱۳۸۹، ۱۸).

در دوره ماد در داد و ستد ها از قطعات نقره در شکل ها و اندازه های مختلف استفاده می شد. در حفاری های سال ۱۹۶۷م در تپه نوشیجان، بیش از ۲۰۰ قطعه کوچک نقره به شکل مفتول، حلقه یا ورقه بریده شده در ظرفی برنزی یافت شد، که بیوار آنها را پول ابتدایی دانسته است (Bivar, 1985, 613).

نظر اکثر محققین بر این است که سکه ابتدا در کشور لیدی در آسیای صغیر ضرب شده لیدی سرزمینی باستانی در جنوب غربی ترکیه امروزی بود که روابط بسیار نزدیکی با دولت شهرهای یونانی در سواحل دریای اژه داشت. لیدی اولین مردمی بودند که سکه نقره و طلا ضرب کردند و دانشمندان سکه شناس این امر را پذیرفته اند. در واقع با ثروت افسانه ای زیادی که پادشاهان لیدی در اختیار داشتند نیز چنین چیزی دور از انتظار نیست. (Davies, 2002, 64). پادشاهان لیدی رفته رفته به اهمیت سکه پی بردند و ضرب آنها را در تحت فرمان خود گرفتند و شکل روی سکه را اصلاح کردند به نحوی که در زمان کروزس آخرین پادشاه لیدی که مغلوب کوروش کبیر اولین شاهنشاه هخامنشی گردید، روی سکه اشکال زیبایی داشتند اما هنوز هم در پشت سکه شکلی را منقوش نمی کردند. اولین سکه های این دوره از فلزی به نام الکتروم (مخلوطی طبیعی از طلا و نقره) و بعدا از طلا و نقره به طور جداگانه بوده است. متداول ترین شکل روی سکه در این زمان سرشیر و گاو مهاجم را در مقابل هم نشان می دهد (اعظمی، ۱۳۴۹، ۹).

در زمان کوروش کبیر و پسرش کمبوجیه، و حتی در اوایل دوران شاهنشاهی داریوش اول، سکه های لودیایی همچنان به شیوه ی سابق ضرب می شد، اما در حدود سال 505 قم، در اواسط دوران حکومت داریوش اول، سکه های لودیایی جدیدی ضرب شد که وزن کمتری داشت. در آن زمان هر سکه ی طلای لودیایی حدود ۸/۰۵ گرم، و هر سکه نقره لودیایی حدود ۵/۴۰ گرم وزن داشت و ارزش هر سکه طلا به اندازه ۲۰ سکه نقره بود.

۲- نگاه کلی به سکه‌های دوره هخامنشی و تصاویر (نقوش) آن

در تاریخ تمدن گفته شده لیدی اولین قوم ضرب کننده مسکوکات یک شکل و یکنواخت بوده اند، اما افتخار ضرب سکه به صورت گسترده نهادینه و نیز به نام هخامنشیان ثبت شده است و در این دوران بود که سکه، نظم انسجام مطلوبی را به اقتصاد و مبادلات بشری در دنیای آن زمان داد. ضرب سکه در دوران فرمانروایی هخامنشیان قانونمند بود و واحدهای پول در آن گستره بزرگ برای بسیاری از ملل تابعه شناخته شده و معروف بودند، به طوری که حتی اسکندر مقدونی نیز بسیار زود از قوانین پولی هخامنشی تابعیت کرد و بر اساس دریک و سیکل (شکل) سکه ضرب نمود (بلفانی، ۱۳۷۹: ۴۵).

پس از سال ۵۱۳ ق م، سکه های جدیدی که اکنون سکه های هخامنشی می نامیم، جایگزین سکه های پیشین لودیایی شد. این نکته را از آن جا می توان دریافت که در کاوش های سال ۱۹۳۳ م در کاخ آپدانه (آپادانا) در تخت جمشید، در گوشه های شمال شرقی و جنوب شرقی کاخ و در پی بنای تالار اصلی، دو صندوق سنگی یافت شد که در هر یک لوحی زرین و لوحی سیمین از داریوش اول به سه زبان فارسی باستان، ایلامی و بابلی (لوحه DPH) قرار داشت و در زیر هر صندوق چهار ستاژر طلای لودیایی و دو سکه ی نقره ی یونانی نهاده شده بود. (Schmidt, 1957, 110). سکه های هخامنشی از دو جنس طلا و نقره بودند و در آغاز، یا شاید همیشه، فقط در ساردیس ضرب می شدند (Nimchuk, 2002, 60). یونانیان سکه طلای هخامنشی را δαρεϊκός στατήρ (داریکس ستاژر) و سکه های نقره ی هخامنشی را μεδικός σίγλος/μηδικός σίγλος (میدیکس سیگلس) می نامیدند. از این رو، اکنون سکه های طلای هخامنشی را "دریک" و سکه های نقره هخامنشی را "سیگلس" می نامند (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۱: ۵).

تصویر روی سکه های دریک و سیگلس هخامنشی، کمانداری پارسی است که گمان می رود شخص شاه بوده باشد. بر پشت این سکه ها نیز فرورفتگی یا فرورفتگی هایی نامنظم دیده می شود. سکه های دریک به دلیل درصد بسیار بالای طلای به کار رفته در آنها، در میان یونانیان نیز بسیار رایج بود و حتی آن را در زبان عامیانه τοξόται می نامیدند که به معنی "کمانداران" است (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۱: ۵). لازم به ذکر است که در نخستین سالهای فرمانروایی مقدونی ها، سکه های دو دریکی به وزن ۱۶/۸ گرم به سبک دریک های هخامنشی ضرب می شد (Mitchiner, 1975, 17). مورخ مشهور هردوت معتقد است که دریک از سکه های بسیار خالص بود و به همین دلیل در سایر ممالک و از جمله آسیا و یونان از این سکه بسیار استقبال می کردند و در مبادلات تجاری به راحتی قابل قبول بود. برای پرداخت حقوق و دستمزد مزدوران خارجی که در خدمت ارتش هخامنشیان بود. برای مثال، در دوران خشایارشا به هنگام جنگ با یونان، حقوق ماهیانه سرباز یک دریک بود و یا برای گسترش امور بازرگانی با ممالک دیگر و یا ممالک غربی ایران از دریک استفاده شد. سکه های سیمین شکل یا سیکل نام داشت. سکه های شاهنشاهی ایران در کشور های مجاور به ویژه در یونان به کار می رفت به طوری که بانکداران خارجی با رغبت زیادی از پول هخامنشی در معاملات تجاری و بانکی خود استفاده می کردند (بیانی، ۱۳۸۱: ۹۲).

ضرب سکه های هخامنشی اساساً به منظور تسهیل مبادلات بازرگانی با یونانیان ساکن در سرزمین های غربی و نیز برای پرداخت دستمزد سپاهیان بود. سکه های هخامنشی در مرکز و مناطق شرقی شاهنشاهی هخامنشی کاربرد چندانی نداشت. از این رو، در دریافت مالیاتها و پرداخت دستمزدها، غالباً به جای سکه ی طلا یا نقره، معادل جنسی آن دریافت یا پرداخت می شد. برای نمونه، چنان که از الواح گلی یافته شده در خزانه ی تخت جمشید که به زبان و خط میخی ایلامی نوشته شده می توان دریافت، در زمان داریوش اول به کارگران تخت جمشید به ازای هر شکل، یک کوزه شراب و به ازای هر سه شکل، یک گوسفند پرداخت می شد. نیز از همین الواح می توان دریافت که در زمان پادشاهی خشایار شاه اول غالباً یک سوم و گاه دوسوم دستمزدها به صورت نقدی و بقیه به صورت جنسی پرداخت می شد (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۱: ۶). می توان اشاره کرد که در پارس، داد و ستد و پول رواج اندکی داشت. کارگران شاغل در حوزه سلطنتی و حتی بلندپایه ترین کارکنان دولت، حقوق خود را به صورت نقره نامسکوک و فرآورده های غیر نقدی (کشاورزی- دامی) دریافت می کردند. نظام پرداخت، به طور پولی و کالایی در کنار هم و در رقابت با هم در این زمان به کار می رفت (آلتهایم، ۱۳۸۲: ۶). همچنین نقره، پایه اقتصاد پولی هخامنشیان در داد و ستد بود که بیشتر مبادلات بر اساس آن ارزش گذاری می شد. فلز را بر مبنای پول نقره (شکل) سنجیده، و جا به جا می کردند اما در عین حال، از برخی فلزات خام و تغییر یافته دیگر مانند جواهرات و یا ظروف استفاده می کردند. با این حال، هر چند ارزش هر چیز به نقره سنجیده می شد، ولی این گونه نبود که همواره در همه مراحل مبادلات، از ارزش نقره استفاده نمایند (Allen, 2005, 121).

تصویر اصلی محکوک بر روی سکه های هخامنشی عموماً به یک صورت مشخص نمایان شده است: در روی سکه های دریک (داریوش) تصویر شاه در حالتی حک شده است که وی پای راست خود را بر روی زمین تکیه داده است و کمانی را با دست چپ خود نگه داشته است و با دست دیگرش نیزه یا خنجر حمل می کند. در برخی سکه ها شاه با دو دست خود در حال کشیدن زه کمان است. این سکه را یونانیان به سبب بازنمایی شاه به صورت کماندار بر روی آن کماندار نامیده اند (برایان، ۱۳۸۵، ۶۳۷). (تصویر ۲).

تصویر ۲. سکه ای از خشایار شاه، شاه به صورت کماندار (هیتلز، ۱۳۸۸، ۱۵).

بر روی سکه های هخامنشی غیر از تصویر شاهنشاه نقش دیگری حک نشده، و در پشت سکه ها عموماً تصویر خاصی حک نشده است، تنها فرورفتگی های چهارگوش نامنظمی که شاید نماینده تصویر خاصی باشد، در پشت مسکوکات نمایان شده است. دریک ها، دودریک ها و شکل ها و برخی از سکه های نقره که بوسیله ساتراپها و سلسله های تابعه ضرب شد عموماً دارای نقش کماندار پارسی و یا تصویر شاهی که با شیر می جنگد و یا در گردونه خود ایستاده، می باشد و نیز در بعضی انواع سکه ها تصاویری شبیه شاهان مختلف هخامنشی از زمان داریوش اول تا داریوش سوم دیده می شود. شارل لنورمان در ۱۸۴۹ چنین نوشت: سرهای اشخاصی که در روی این سکه ها (دریک) دیده می شود به دو نوع متمایز تقسیم می شود... یکی از پادشاهان دارای بینی منقاری و برآمده و نیم رخ و دیگری منظم تر است. سکه های با بینی مستقیم و کشیده بیشتر از سایر سکه ها دیده می شود و باید متعلق به تصویر خشایار شاه باشد. سکه های که تصویر شاه آن دارای بینی مستقیم و کشیده است آنها را متعلق به داریوش می دانیم (بابلون، ۱۳۸۸، ۱۴).

۳- تقسیم بندی سکه های هخامنشی

سکه های دریک و شکل را بر اساس تصویر روی آنها می توان به چهار نوع تقسیم کرد که بابلون و دیگران آن را به ترتیب زیر مشخص کرده اند: (بابلون، ۱۳۸۸، ۸-۱۹۶۷. 26-Head). (جدول ۱ تا ۳).

سکه	مشخصات	تصویر	تصویر
نوع ۱	نیم تنه ی کمانداری ریش دار که تاجی کنگره دار بر سر و قیابی آستین گشاد بر تن دارد و نیمرخ راستش نمایان است. این کماندار کمانی در دست چپ و دو تیر در دست راست دارد. از این نوع تا کنون فقط چند سیگلس به دست آمده است.		
نوع ۲	تصویر تمام قد کمانداری با ویژگی های ظاهری نوع ۱ که تیردانی بر پشت بسته، زانو زده و زه کمان را کشیده و آماده ی تیراندازی است. از این نوع، علاوه بر ذریک و سیگلس، چند سکه ی خرد نقره نیز به دست آمده که کسری از سیگلس بوده اند. تا کنون تنها در یک مورد دیده شده که، بر خلاف معمول، کماندار در حال تیراندازی به سمت چپ است.		

سکه	مشخصات	تصویر	تصویر
نوع ۳	تصویر تمام قد کمانداری با ویژگی های ظاهری نوع ۱ که تیردانی بر پشت بسته، کمانی در دست چپ و نیزه ای در دست راست دارد و با زانوان خمیده در حال دویدن است. از این نوع، علاوه بر ذریک و سیگلس، چند سکه ی خرد طلا و نقره نیز به دست آمده که کسری از ذریک و سیگلس بوده اند. این نوع از سکه های هخامنشی را می توان به سه نوع فرعی تقسیم کرد	-----	-----
الف ۳	سکه هایی که در آن ها دو برجستگی کوچک در کنار ریش کماندار نمایان است؛		

		<p>سکه هایی که در آن ها در کنار ریش کماندار برجستگی ای وجود ندارد. در یک نمونه ی بسیار نادر از این نوع، کماندار بسیار جوان است و ریش ندارد. این سکه را از آن کوروش کوچک، دومین پسر از چهار پسر داریوش دوم و برادر کوچک تر اردشیر دوم، دانسته اند که مدعی تاج و تخت بود</p>	<p>۳ ب</p>
		<p>سکه هایی که در آن ها پایین قبای کماندار، بر خلاف دو نوع پیشین، روی زانوی پای چپ چین نخورده، بلکه به صورت تقریبا نیم دایره از زانوی پای چپ تا قوزک پای راست امتداد یافته است.</p>	<p>۳ ج</p>

تصویر	تصویر	مشخصات	سکه
<p>-----</p>	<p>-----</p>	<p>تصویر تمام قد کمانداری با ویژگی های ظاهری نوع I که تیردانی بر پشت بسته، کمانی در دست چپ و خنجر در دست راست دارد و با زانوان خمیده در حال دویدن است. از این نوع، علاوه بر ذریک و سیگلُس، چند سکه ی خرد نقره نیز به دست آمده که کسری از سیگلُس بوده اند. این نوع از سکه های هخامنشی را می توان به دو نوع فرعی تقسیم کرد:</p>	<p>نوع ۴</p>
		<p>سکه هایی که در آن ها بدن کماندار خشک و بی روح است و گودی کمر نمایان نیست؛</p>	<p>۴ الف</p>
		<p>سکه هایی که در آن ها قبای کماندار به زیبایی به تصویر کشیده شده و پایین آن به صورت تقریبا نیم دایره از زانوی پای چپ تا قوزک پای راست امتداد یافته است.</p>	<p>۴ ب</p>

جدول ۱ تا ۳. تقسیم بندی های سکه های هخامنشی (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۱، ۵۶-۸۰، ۱۳۸۸-۸۱، Head, 1967, 26)

۴ - ساتراپی های دوره هخامنشی

کوروش بزرگ با غلبه بر دولت ماد ، لیدی و بابل ، شاهنشاهی هخامنشی را تاسیس کرد . جانشینان وی ، از جمله کمبوجیه و بعد داریوش توانستند ، آن را از شرق تا رود سند و در غرب تا دریای مدیترانه گسترش دهند. برای اداره بهتر این شاهنشاهی داریوش کشور را به ساتراپی های متعدد تقسیم کرد که این تقسیمات با استفاده از کتیبه ها (کتیبه بیستون) و حجاری های دوره هخامنشی قابل بررسی هستند.

۱- پارس . از پارس ، خاستگاه پارسیان در منابع کلاسیک به عنوان پرسیس (Persis)، و در کتیبه های پارسی باستان پارسه و در منابع آشوری تحت نامهای پارسوا ، پارسواش و پارسوماش نام برده شده است . و در صورت اکدی (Parsava) آمده است (لوکوک ، ۱۳۸۶ : ۱۴۸).

۲- عیلام . در نسخه عیلامی بیستون، نام عیلام به صورت هل هتمتی (Hal Hatmati) به معنی سرزمین مقدس آمده است (گری یو سوزینی فرانسواز و دیگران ، ۱۳۸۷ : ۵). مرکز این ساتراپی شهر شوش بوده است (۱۵ - ۹ ، ۱۹۹۹ ، Potts). شهر شوش مبدا راهی بوده به نام راه شاهی که به سارد و تخت جمشید وصل می شد (ارفعی ، ۱۳۷۰ : ۲۹ - ۴۵).

۳- بابل . نام قوم و شهر بابل در فارسی باستان، بابیرو (Babariu) است . واژه ی بابلی باب ایلو به معنی « در » یا « کاخ خدا» آمده است (لوکوک، ۱۳۸۶ : ۱۴۷). این ساتراپی در زمان داریوش به دو قسمت تقسیم شد.

۴- واژه ی فارسی باستان که بر این سرزمین اطلاق میشد آشورا است . حدس زده شده است که حتی قبرس نیز جزء ساتراپی آشور بوده است (کخ ، ۱۳۷۹ : ۳۹ - ۴۰).

۵- اریایه (عربستان) .

۶ - مودرایه (مصر) .

۷ - دریانشینان .

۸ - سارد (لیدی) که کوروش آن را به دو قسمت تقسیم کرد ، مرکز یکی از آنها سارد و دیگری داسکیلیون بود (احتشام ، ۲۵۳۵ : ۱۳۷).

۹- یئونا (یونانیان) که در فهرست هرودوت یک ساتراپی را تشکیل می دهند .

۱۰ - ماد . ماد جمله ساتراپی هایی است که در کتیبه بیستون در ردیف دهم ، در کتیبه شوش در ردیف سوم و پس از آن در تمامی کتیبه های هخامنشی در ردیف دوم پس از پارسه آورده شده است .

۱۱ - ارمنستان (ارمنیه) . در کتیبه های فارسی باستان از ارمنستان به عنوان یک ساتراپی نام برده شده است ، اما هرودوت آنجا را مرکب از دو نومس می داند (کتاب III، بند ۹۶).

۱۲ - کاپادوکیه . این ساتراپی در شرق آسیای صغیر و در شمال کلیکیه میان رودهای هالیس و فرات واقع شده بود و تا دریای سیاه امتداد داشت . این ساتراپی به دو قسمت کاپادوکیه بزرگ و کاپادوکیه کوچک تقسیم می شد (ملک زاده ، ۱۳۵۱ : ۲۰).

۱۳ - پارت . به نظر می رسد این ساتراپی شامل هیرکانیا ، گرگان بوده است.

سایر ساتراپی های دوره هخامنشی عبارت اند از زرنک (سیستان) ، هرات ، خوارزم ، باختر ، سغد ، گنداره (قندهار) ، سکا ، تنگوش (ستگیدی) و مکران.

به نظر میرسد محدوده های جغرافیایی هر ساتراپی تقریباً منطبق بر گستره قومی و سیاسی آن سرزمینی بوده که به همان نام خوانده می شدند . شاید همان طور که مرزهای اصلی شاهنشاهی هخامنشی را موانع طبیعی تشکیل می داد ، محدوده ی جغرافیایی بسیاری از ساتراپی ها را نیز مرزهای طبیعی مانند کوه ، رود ، دشت و دریاچه ای تشکیل میداد (ایمان پور و شهبادی ، ۱۳۸۹ : ۵۶). بعضی از ساتراپی های دوره هخامنشی برای خود حق ضرب سکه را دارا بودند که بررسی و تحلیل آن ها در زیر خواهد آمد.

۵- بررسی نقوش سکه‌های ساتراپ‌های دوره هخامنشی

سکه‌های ساتراپی‌های هخامنشیان، سکه‌هایی بودند که توسط شهریان‌ها، نمایندگان شاهنشاه در ایالات مختلف، ضرب می‌شدند و به سکه‌های شهریان‌ها (ساتراپ) معروف هستند. شهریان‌هایی که در دوره هخامنشی اقدام به ضرب سکه کردند عبارتند از:

۵-۱- استراتون اول (فیلهن)

به مدت دوازده سال از سال ۳۷۴ تا ۳۶۲ سلطنت کرده است. سکه‌های دو استاتری او به دو گونه است: نوع اول با نقش گردونه و کشتی جنگی و استاتر نوع دوم با نقش کشتی جنگی با یک ردیف پارو زن که در کنار قلعه‌ای که دارای پنج برج می‌باشد، واقع است و در زیر کشتی دو شیر که پشت به هم دارند در حرکت اند (بیانی، ۱۳۷۰، ۱۰۰).
نقش روی سکه: ناو جنگی فینیقی با یک ردیف پارو زن بدون بادبان که در کنار یک دژ جنگی که دارای ۵ برج است قرار گرفته است. در پایین نقش دو شیر وجود دارد که به راه مخالف در حرکتند. گرد نقش دایره طنابی شکل نقر است.
پشت سکه: شاه پارس اردشیر دوم در گردونه دو اسبه در حال تاخت ایستاده است. تاج دندانه دار بر سر دارد و دست راست را به جلو بلند کرده و گردونه ران در کنار شاه افسار اسب‌ها را به دست دارد. زیر پای اسبها نقش یک بز کوهی نقر است. سکه زنجیر دار است. (تصویر ۳).

چهار شکل یا دو استتر (سیم) قطر: ۳۱ م.م. وزن: ۲۷/۶۳ گرم (بابلون، ۱۳۸۸، ۲۳۹ و ۲۴۰).

سکه‌های کوچکی نیز مربوط به این شاه پیدا شده است که نقش کشتی جنگی با قلعه سه برجی در روی آن نقر است و در پشت سکه اردشیر دوم کمان به دست ایستاده و در دو فرو رفتگی نقوش غیر واضحی از سر بز کوهی و خدا فینیقی به نام بزا (Besa) نقر می‌باشد. سکه‌ای در مجموعه موزه ملی ایران باستان موجود است که در یک طرف کشتی بر روی امواج آب و طرف دیگر شاهنشاه در حال کشتن شیری می‌باشد که بر روی دوپا ایستاده است.
وزن سکه کوچک (ابول) ۰/۸۵ گرم (بیانی، ۱۳۷۰، ۱۰۱ و ۱۰۰).

تصویر ۳. سکه استراتون اول. (شریعت زاده، ۱۳۹۱، ۴۹)

روی سکه: نقش اردشیر به صورت کماندار پارسی به سوی راست ایستاده با تاج و لباس پارسی
پشت سکه: ناو جنگی فینیقی با چهارپایان و پاروزنان بر روی دریا

۵-۲- اورگوراس دوم (سالامین): با سه سال سلطنت از سال ۳۴۹-۳۴۶ ق.م.

روی سکه: ناو جنگی فینیقی بدون بادبان با یک ردیف پارو زن بر روی امواج که بصورت چهار شیار موازی نشان داده شده، در حرکت است. روی سکان کشتی تصویر انسانی است. در زمینه ستاره و رقم سال دوم نقر است. سکه زنجیردار است.
پشت سکه: شاه اردشیر سوم در گردونه سه اسبه ایستاده است. تاج دندانه دار و لباس پارسی بر سر دارد و دست راست را به جلو بلند کرده است. گردونه ران در کنار شاه افسار اسبها را به دست گرفته است. یک نفر که عصا و مگس پران به دست دارد در پی گردونه حرکت می‌کند. در زمینه بالای نقش قسمتی از نام اورگوراس به خط فینیقی نقر است. سکه زنجیردار است.

دو استتر فینیقی (سیم). قطر: ۲۸م.م. وزن: ۲۵/۹۲ گرم (بابلون، ۱۳۸۸، ۴۴۱ و ۴۴۲).
در کنار سکه های اوگوراس علامت نام او (A-1) نقر است. از اوگوراس سکه های دو استتری به وزن ۲۶ گرم و سکه های کوچک به وزن ۵/۷۲ گرم بدست آمده است (بیانی، ۱۳۷۰، ۱۰۲ و ۱۰۳).

۵-۳- استراتون دوم

از سال ۳۶۲-۳۷۳ قبل میلاد سلطنت کرده است و سکه های او نظیر سکه های شاهان قبلی می باشد (بیانی، ۱۳۷۰، ۱۰۱).
روی سکه: ناو جنگی فینیقی بدون بادبان
پشت سکه: شاه اردشیر سوم درون گردونه ایستاده با تاج بلند بدون دندانه و لباس پارسی دست راست را به جلو، بلند کرده است و گردونه ران در کنار شاه افسار اسبها را در دست دارد. در پشت گردونه مردی که عصایی که سر آن به شکل سر حیوان است و مگس پران به دست دارد در حرکت است. در بالای نقش نام استراتون نقر است. سکه زنجیردار است.

دو استتر (سیم). قطر: ۲۸م.م. وزن: ۲۵/۷۵ گرم

-نمونه دیگر سکه استراتون دوم:

روی سکه: نقش ناو جنگی بدون بادبان (سال دهم) برگرد نقش دایره طنابی شکل نقر است.
پشت سکه: شاه داریوش سوم ایستاده خنجر به دست به سوی راست، در حال پیکار با شیر می باشد که غرش کنان مقابل او ایستاده است. در زمینه قسمتی از اول نام استراتون نقر است.

سکه کوچک (سیم). قطر: ۱۱م.م. وزن: ۰/۷۴ گرم

-نمونه دیگر سکه استراتون دوم:

روی سکه: مانند سکه قبل است به انضمام سال دوازدهم.

پشت سکه: شاه داریوش سوم در گردونه سه اسبه ایستاده با تاج بلند و لباس پارسی، دست راست را به جلو بلند کرده است، گردونه ران در گردونه کنار شاه افسار اسبها را به دست گرفته است. در پی گردونه مردی پیاده می رود. عصایی که سر آن منتهی به سر حیوان است به دست راست مگس پرانی به دست چپ گرفته است. در زمینه بالای نقش دو حرف از نام استراتون به خط فینیقی نقر است.

چهار شکل (سیم). قطر: ۲۸م.م. وزن: ۲۵/۷۲ گرم (بابلون، ۱۳۸۸، ۴۴۴ و ۴۴۵).

۵-۴- تیسافرن

وی هم شهربان لیدی بود و هم فرماندهی سپاه را برعهده داشت (Bivar, 1985, 620). تیسافرن پسر ویدرن برادر استاتیرا زن اردشیر دوم بوده است. پس از آنکه والی لیدی پیسوتنس را که به فکر استقلال افتاده بود با حسن تدبیر وادار به تسلیم و آن غائله را رفع کرد، از طرف شاهنشاه وقت داریوش دوم به فرمانروایی لیدی منصوب گردید و در دوره فرمانروایی خود و جنگ با اسپارت در سال ۴۱۱ق.م، در شهر اسپاندوس که مقر تمرکز قوای مجری بود و بعد در جنگ با درسیلیداس در سال ۳۹۵ در شهرهای ایازو و کاری سکه زد. بعضی از این سکه ها از لحاظ هنری قابل توجه بود قطعاً عمل یکی از بهترین هنرمندان آن دوره می باشد (بیانی، ۱۳۷۰، ۸۱ و ۸۲).

چهاردرهمی نقره (تیسافرن).

روی سکه: نیم رخ تیسافرن با کلاه پارسی

پشت سکه: تصویر اردشیر دوم به طرز کماندار پارسی که پشت سر او چنگ قرار دارد و بالای سر به خط یونانی شاهنشاه نوشته شده است.

یک سکه ممتاز از تیسافرن در مجموعه موزه انگلستان موجود است که آن را جزو شاهکارهای هنری می توان شمرد، در یک طرف نیم رخ او با کلاه پارسی و در طرف دیگر چنگی منقوش است.

سکه دیگری از این فرمانروای پارسی موجود است که مربوط به زمانی است که وی از سرزمینهای یونانی نشین پیشروی داشته است. در روی سکه تصویر تیسافرن با کلاه پارسی با قیافه بسیار نجیب نقش شده و در پشت سکه جغد که یکی از مظاهر شهرهای یونان است نقر است (همان، ۸۲ و ۸۳).

۵-۵- باگواس

باگواس یکی از محارم طرف اعتماد اردشیر سوم بود. در موقعی که اردشیر برای تسخیر مجدد مصر اقدام نمود (۳۳۴ ق.م) او را به فرماندهی قسمتی از سپاه برگزید. باگواس در این موقع به ضرب سکه اقدام نمود و در حقیقت برای اولین بار توسط او سکه در مصر زده شده است. زیرا تا آن زمان مصری‌ها سکه نداشتند و فلزات را بنا بر وزن بکار می‌بردند و اگر سکه‌های یونانی یا شاهنشاهی و ممالک تابعه و ایالتی به دستشان می‌رسید مانند قطعه فلز به وسیله ترازو می‌کشیدند و سپس مورد معامله قرار می‌دادند.

سکه باگواس مانند سکه صیدا در یک طرف نقش کشتی جنگی و در طرف دیگر گردونه‌ای که اردشیر سوم بر آن سوار است و سه اسب آن را می‌کشند، نقر است. در مجموعه موزه ایران باستان سکه‌های کوچکی از باگواس موجود است که در یک طرف آن نقش کشتی جنگی و طرف دیگر نقش اردشیر سوم هنگام حمله با خنجر به یک شیر که بر روی پای خود بلند شده است دیده می‌شود (بیانی، ۱۳۷۰، ۹۳ و ۹۴).

۵-۶- ممنون

ممنون برادر من تور یونانی بود که پس از مرگ برادرش فرماندهی قشون ایران در شهرهای دریای اژه با او بود و در سال ۳۳۶ قبل از میلاد که قوای مقدونی‌ها برای اولین بار پیشرفت‌هایی کردند، ممنون آنها را مجبور به عقب‌نشینی نمود و نقاط تصرفی را از آنها پس گرفت و بعد در جنگ‌های ایران با اسکندر شرکت کرد و در سال ۳۳۴ قبل از میلاد در شهر افسس سکه زد. روی سکه نقش داریوش سوم به صورت کماندار پارسی و پشت سکه فرورفتگی نامنظم نقر است (بیانی، ۱۳۷۰، ۹۴ و ۹۵).

۵-۷- صیدا

در دوره هخامنشی صیدا به واسطه موقعیت خاصی که از لحاظ مجریه داشت، بسیار مورد توجه شاهنشاهان بود چنان که در دوره خشایارشا پادشاه صیدا اولین مقام را احراز کرده بود و بسیار طرف احترام و اعتماد بود. کشتی‌های صیدا مجهزترین و با قدرت‌ترین کشتی‌های آن زمان بوده است. و قسمت مهمی از بحریه ایران را تشکیل می‌دادند به این مناسبت اغلب شاهان صیدا ریاست بحریه ایران را داشتند که فرمانروایان فقط بر آنان نظارت می‌کردند. بر روی سکه‌های صیدا بیشتر نقش کشتی جنگی که مظهر تفوق دریایی است نقر است و مطالعه انواع سکه‌های صیدا تا قبل از حمله اسکندر و انتساب هر ردیف به یکی از شاهان محلی مبحث بسیار جالبی می‌باشد، زیرا روی اغلب سکه‌ها علامت شهر و یا نام شاه به خط آرامی نقر می‌باشد. و تا به حال چند سکه که سال ضرب بر روی آن قرار دارد به دست آمده است.

سکه‌های صیدا به اوزان مختلف: دو استاتر، استاتر، نیم استاتر و سکه‌های کوچک (ابول) می‌باشد و جنس فلز از نقره است.

دو استاتر: سکه بی بسیار زیباست که یک طرف آن نقش کشتی جنگی و در طرف دیگر اردشیر سوم شاهنشاه هخامنشی سوار بر گردونه بی می‌باشد که یکی از بزرگان و شاهدگان افسار اسب را به دست گرفته است و در پشت گردونه شخصی حرکت می‌کند که عصای سلطنت به دست دارد. و در بالای سکه دو حرف که علامت نام استراتون دوم است قرار دارد. دو استاتر به وزن ۲۵/۴۰ گرم است.

استاتر: در یک طرف نقش کشتی جنگی با چهار بادبان و طرف دیگر، اردشیر دوم در حال کشیدن کمان ایستاده است و در طرفین او در فرورفتگی سکه نقش نیم تنه بز کوهی و تصویر تمام رخ خدای محلی به صورت غیر واضح نقر است. استاتر به وزن ۷/۳۰ گرم است (بیانی، ۱۳۷۰، ۹۹).

۵-۸- تربیاز

زمانی که اردشیر دوم دستور سرکوب کردن اوگوراس اول، پادشاه سالامین، را گرفت، برای تجهیز ارتش اقدام به ضرب سکه کرد.

۵-۹- داتم

داتم یا داتامیس که پسر کامیسار، فرمانروای کیلیکیه در زمان اردشیر دوم بود، دو نوع سکه ضرب کرده است. (تصویر ۴).

تصویر ۴. سکه داتام ، ساتراپ کیلیکیه. (شریعت زاده، ۱۳۹۱، ۴۹)

روی سکه: تصویر آتنا با کلاه خود

پشت سکه: بعل (زئوس) به سمت چپ روی تخت نشسته و روبروی آن یک خوشه انگور قرار دارد، در عین حال به عصایی تکیه زده است.

از دیگر ساتراپ هایی که در دوره هخامنشی اقدام به ضرب سکه کردند می توان به مازه (تصویر ۵) و فرنا باز (تصویر ۶) نیز اشاره کرد. هریک از این افراد زمانی که ماموریت یک عملیات نظامی در جایی می شدند، برای پرداخت حقوق سربازان اجیر، که اغلب یونانی بودند، و برای تجهیز سپاه می توانستند با طلائی که شاهنشاه در اختیار آنها گذاشته بود، به ضرب سکه اقدام نمایند.

تصویر ۵. سکه مازه. (شریعت زاده، ۱۳۹۱، ۴۹)

روی سکه: تصویر بعل به سمت چپ نشسته

پشت سکه: تصویر ایستاده یک شیر که به سمت چپ در حال حرکت است، علامت اختصاری ضربخانه بر بالای شیر و علامت اختصاری تاریخ زیر پای شیر حک شده است.

تصویر ۶. سکه فرنا باز. (همان، ۴۷)

روی سکه: نیم رخ فرنا باز به سمت چپ با کلاه خود

پشت سکه: تصویر تمام رخ فردی با موهای مجعد (احتمالا آتنا)

نتیجه گیری

سکه در طول تاریخ علاوه بر نقش اصلی اش که تسهیل داد و ستدها بوده، ابزاری تبلیغاتی در دست حکومت‌ها نیز بوده است، سکه شناسی از جمله علمی است که می‌تواند دانشمندان را در بازشناسی رویدادهای تاریخی یاری رساند و جنبه‌های مختلفی از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری یک جامعه را در مقاطع مختلف تاریخی بازنمایاند. در دوره هخامنشی مهمترین سکه‌هایی که ضرب میشد، عبارت بودند از: سکه‌های شاهی، سکه‌هایی که در استان‌ها ضرب میشد، سکه‌های محلی که در کشورهای مغلوب ضرب میشد و سکه‌هایی که در ساتراپی‌های امپراتوری ضرب میشدند و از لحاظ اهمیت در رتبه دوم بعد از سکه‌های شاهی قرار داشتند در طول دوره هخامنشی تعداد ساتراپ‌ها و جایگاه سیاسی آن‌ها دچار تغییرات مکرری شد که در بسیاری موارد می‌توان این تغییرات را بر روی سکه‌ها، کتیبه‌ها و ... مشاهده کرد. سکه‌های ساتراپ‌های هخامنشیان در نقوش پشت و رویشان تفاوت‌های قابل توجهی با سکه‌های شاهی داشتند و به نوعی در این دوره نقش رسانه‌ای داشته‌اند و مطالعه نقوش روی آن‌ها در شناخت ادیان و مذاهب و اساطیر باستانی، هنر، آداب و رسوم، البسه، جنگ افزارها و ... دوره هخامنشی نقش بسیار مهمی دارد. مهم‌ترین نقوشی که بر روی سکه‌های ساتراپ‌های هخامنشی نقش می‌گردید، عبارت بودند از: روی سکه بیشتر به صورت ناو جنگی همراه با یک ردیف پاروزن، یا در مواردی بدون پاروزن، و در پشت سکه نقش شاه هخامنشی نقر می‌گردید.

منابع

۱. آلتهايم، ف رانتس .(۱۳۸۲). تاريخ اقتصادى دولت ساسانى، ترجمه هوشنگ صادقى، چاپ اول، تهران : انتشارات علمى و فرهنگى، ص ۶
 ۲. احتشام، مرتضى . (۲۵۳۵). ايران در زمان هخامنشيان ، تهران : چاپخانه زر .
 ۳. اعظمى، چراغعلی. (۱۳۴۹). تحول سکه در ايران از دوره هخامنشى تا اوایل دوره اسلامى، هنر و مردم، شماره ۱۰۰، صص ۹-۱۴.
 ۴. ايمان پور ، محمد تقى ، شهابارى ، على اکبر . (۱۳۸۹). بررسى تحليلى محدوده ی جغرافيايى و ادارى ساتراپ هاى هخامنشى در کتبيبه بيستون ، مطالعات تاريخ فرهنگى ؛ پژوهش نامه ی انجمن ايرانى تاريخ ، سال ۲ ، شماره ۵ ، ص ۳۷ - ۶۳ .
 ۵. بابلون، ارنست. (۱۳۸۸). سکه هاى ايران در دوران هخامنشى، ترجمه ملکزاده بيانى و خان بابا بيانى، چاپ اول، انتشارات پازينه.
 ۶. بريان، پير. (۱۳۸۵). امپراتورى هخامنشى، ترجمه ناهيد فروغيان، جلد اول ، تهران : نشر قطره.
 ۷. بيانى، ملکزاده. (۱۳۷۰). تاريخ سکه از قديم ترين ازمنه تا دوره ساسانيان، ج اول و دوم، تهران : انتشارات دانشگاه تهران.
 ۸. _____ (۱۳۸۱)؛ تاريخ سکه از قديمى ترين ازمنه تا دوره ساسانيان، ج دوم، تهران : انتشارات دانشگاه تهران.
 ۹. رضايى باغ بيدى، حسن. (۱۳۹۱). پيداى و آغاز ضرب سکه در ايران، کتاب ماه تاريخ و جغرافيا، شماره ۱۷۸، صص ۹-۲.
 ۱۰. شريعت زاده، سيد على اصغر. (۱۳۹۰). سکه هاى ايران زمين (مجموعه سکه هاى مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشى تا پايان دوره پهلوى)، تهران، ص ۴۱ .
 ۱۱. کاظمينى، محمد. (۱۳۸۹). سکه هاى ايران قبل از اسلام، موزه ميرزا محمد کاظمينى، تهران : نشر پازينه.
 ۱۲. کخ ، هايد مارى. (۱۳۷۹). پژوهش هاى هخامنشى (پژوهش هاى بر پايه لوحه هاى بازيافته از تخت جمشيد) ، ترجمه امير حسين شالچى، تهران : نشر آتیه .
 ۱۳. کرگز، منصور. (۱۳۸۷). بررسى نظام حسابدارى و حسابرسى در ايران باستان دوره هخامنشى، فصلنامه تخصصى فقه و تاريخ تمدن، سال پنجم، شماره هجدهم ، صص ۱۵۰-۱۲۷.
 ۱۴. لوکوک ، پى ير . (۱۳۸۶). کتبيبه هاى هخامنشى ، ترجمه نازيلا خلخالى ، چاپ، تهران : نشر پژوهش فرزنان روز.
 ۱۵. ملک زاده ، فرخ . (۱۳۵۱). نقش ساتراپى هاى تابعه در شاهنشاهى هخامنشى ، مجله بررسى هاى تاريخى ، تهران ، شماره ۶ ، سال ۷ صص ۱۵ - ۲۹ .
 ۱۶. هيئلز، جان راسل. (۱۳۸۸). اسطوره هاى ايرانى، ترجمه مهناز شايسته فر، تهران : انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامى.
 ۱۷. يلفانى، رامين. (۱۳۷۸). سخنرانى هاى موزه تماشاگه پول، کتاب ماه تاريخ و جغرافيا، شماره ۲۳.
18. Allen, Lindsay.(2005). *The Persian: A History*, London: The British Museum Press, first edition.
 19. Bivar, A. D. H. (1985), *Achaemenid coins, weight and measures*, CHI II.
 15. Davies, G. (2002), *A history of money from ancient times to the present day*, 3rd ed., Cardiff.
 20. Head, Barclay, V., (1967), *The coinage of Lydia and Persia*, San Diego, California.
 21. MacDonald, G. (1916)., *The Evolution of Coinage*, Cambridge/New York; Davies, G., *A History of Money: From Ancient Times to the Present Day*, 3rd ed., Cardiff.
 22. Mitchiner, M. (1975), *Indo-Greek and Indo-Scythian coinage, vol. 1: the early Indo-Greek and their antecedents*, London.
 23. Nimchuk, C. L. (2002), 'The "Archers" of Darius: Coinage or Tokens of Royal Esteem?', *Ars Orientalis* XXXII.
 24. Potts, D. T. (1999), *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, (Cambridge)
 25. Schmidt, E. F. (1957), *Persepolis II: Contents of the Treasury and Other Discoveries*, Chicago, plate 84, nos. 27-38.